

Марк САНЬОЛЬ

(Париж-Київ)

ПІСОК І СМУТОК.
БУКОВИНА ТА УКРАЇНА
В ТВОРАХ ПАУЛЯ ЦЕЛАНА

Тема нашої доповіді нав'язана першою збіркою Пауля Целана «Пісок із урн», яка вийшла друком у Відні 1948 р., тобто рівно 50 років тому, і визначила тональність його подальшої поетичної творчості. Ми спробуємо показати, що тема піску поєдана з темою землі та каміння, а, отже, перегукується з першою збіркою Осипа Мандельштама «Камінь»; вона також пов'язана з темою моря або ріки, отож, і з його матір'ю, яка загинула поблизу української ріки Південний Буг. Ця тема проходить через усю творчість Целана і посідає в ній особливе місце, дивовижне та симптоматичне водночас.

Найперша збірка Целана «Пісок із урн» містить 48 віршів, написаних між 1940—1948 роками, отже, головним чином, у Чернівцях, під час німецької та румунської окупацій, пізніше в Бухаресті перед його від'їздом до Відня та Парижу. Вона завершується «Фугою смерті», віршем, який зробив його знаменитим. Оскільки Целан не дав дозволу на перевидання першої збірки, тільки 26 віршів, повторених у 1952 р. у збірці «Мак і пам'ять», є справді відомими читачам творчості Целана і постійно перевидаються. Ці поезії, до речі, входять до складу під-збірки «Пісок із урн», першої частини «Маку і пам'яті»; а це означає, що обидва титули можуть майже взаємозамінюватись, оскільки 25 віршів (всі, крім «Фуги смерті»,) склали під-збірку «Мак і пам'ять», яка утворювала першу частину книги «Пісок із урн», виданої у 1948 р.

Сама назва збірки «Пісок із урн» одразу ж наводить на думки про смерть і жалобу, ставить чимало запитань через семантику та різне тлумачення цієї поезії, а також через спогади, які вона викликає.

Пісок насамперед нагадує, як у Біблії, землю і море, а також безмежність, так само як зорі, але пісок із урн містить також суперечність; урни наповнені, як правило, рідиною, або ж, коли йдеться про погребальні урни, прахом спалених трупів, та аж ніяк не піском. Мова йде, очевидно, про урну з прахом, це одразу спадає на думку, але що ж робить у такому разі пісок в урнах, змішаний, можливо, із

прахом? Пісок може служити для покриття праху в той час, коли урна приймає його, отже, ми стикаємось із подвійною формою захоронення, якщо тільки пісок тут має значення пороху, попелу.

Крім того, назва *Der Sand aus den Urnen* німецькою мовою відразу наводить на слово *Sanduhr* (пісковий годинник), символ часу, який спливає, і на класичний атрибут смерті, косу, про яку іноді йдеться у Целана:

Однак запізно, жнище, для жаття.*

(Т.1, с.58).

Пісковий годинник у Целана насправді не є таким, а з'являється радше якийсь подібний образ, оскільки поет говорить, що він ніби знаходиться у зубчастому колесі меланхолії, з яким асоціюється час та смуток.

Виникає також питання, що насправді означає слово «aus» у виразі *aus den Urnen*: чи пісок видобувається з урн, ніби щось видобувається зі скрині Пандори, або радше витягується звідти якийсь непотріб, а туди кладеться тільки попіл. Відповідь на це запитання, можливо, дається у вірші «Таємниця папороті», де «під склепінням шпаг» «повними чашами подають живу тугу». Як би там не було, але назва цієї збірки — це назва смерті, це назва, яка своєю семантикою викликає траур та смуток.

Окрім того, «Пісок із урн» — це також назва окремого вірша, взятого зі збірки «Мак і пам'ять», який нагадує «обезглавленого трубадура», — можливо, співака чи музиканта, повішеного німцями, — який б'є в барабан «із моху й гіркового волосся лона» і «малює на піску твої брови». Позаяк більша частина поезій Целана написана у другій особі однини, цей вірш, без сумніву, адресований матері, коли пам'ятати про любов і обожнювання, які він до неї відчував, і той удар, який завдали йому її заслання та смерть. Образ матері проявляється навіть тоді, коли він звертається до коханої жінки. У вірші «Пісок із урн» він каже їй: «Ти наповнюєш урни по вінця і надкушуєш серце своє». Стикаючись кожного дня зі смертю інших, він уявляє, як вона заповнює погребальні урни.

Назва збірки і вірш «Пісок із урн» повторюються в іншій формі в поезії «Камінь моря», де мова йде про «піщану могилу мрії». Це вірш, в якому Целан поетично поєднує пісок і могилу, пісок і смуток, смерть і мрію.

У збірці «Пісок із урн» Чернівці й Буковина зображені в основному через рослинність, характерну для них, яка особливо приваблювала Целана. Вже у першому вірші «Потойбіч» знаходимо каш-

тани: «Лиш за каштанами — широкий світ». Він також згадує листя, цикуту («Цикута, мріючи, пестить коліна мої»), бузок («самотній бузок перед запахом часу»), неодноразово мак («ти повинен довіритись огненній величі маку»), який асоціюється не лише зі спогадами, але й з меланхолією та забуттям, примули (у вірші Traumbesitz, який нагадує стрімкий Черемош навесні) і навіть оливкові дерева (в Bergfruhling, хоча насправді на Буковині їх не існує) і більш загальним чином дерева, що покривають увесь цей край, який колись називали «благословенною землею» Буковини: ясен, бук, липу.

На противагу цій омріяній землі Україна згадується з часу заслання матері, як місце піску та попелу, як «майже могила», поросла тільки кульбабою (яку їдять, як відомо, починаючи з кореня):

*Зелено, кульбабо, на Вкраїні.
Моя світла мати не вернулась.*

(T.1, с.19).

Вірш «Близькість могил» — це перша поезія, в якій він безпосередньо звертається до своєї матері і згадує її депортацію у Трансністрію, поблизу Південного Бугу:

*Чи знає ще хвиля Південного Бугу,
яку тобі, мамо, чинили наругу?*

*Чи відають ще вітряки серед поля,
як серце твоє знемагало від болю?*

*Чи ж ні осокір, ні верба неспроможні
розвіять твій сум, твої думи тривожні,*

*Чи з посохом квітнучим ходить ще Бог
між пагорбів світлих і темних відрог?*

*Чи стерпиш, матусю, як в давні роки
ці тихі, болючі, німецькі рядки?*

(Das Fruhwerk, S.136)

Цей ранній вірш, відсутній у наступному виданні книги «Мак і пам'ять», є характерним для стану душі Пауля Целана в період заслання його батьків: біль від розлуки з матір'ю, яка перебувала у ворожому оточенні, але водночас і відчуття провини та докори сумління щодо німецької мови, німецької поезії, яку вона йому відкрила і яку він сприймає як свою рідну мову, як мову свого рідного міста, «Ці тихі, болючі, німецькі рядки».

Інший вірш цього періоду «Чорна сніговиця», що поєднує у заголовку сніг та смерть, згадує українські схили і широкий Буг, який гетьман переходить убрід:

*Випав сніг, потемніло. Місяць уже
або два, як осінь в чернечій сутані
звістку й мені принесла, листок з українських схилів.
(Т.3, с.25)*

Ця новина, лист зі звісткою, в якому сповіщається про смерть батька, інтегрується Целаном у тканину вірша:

*Уяви, що тут також зима, уже в тисячний раз,
в краю, де тече широченна ріка: [...]
О лід неземного багрянцю — їх гетьман бреде
з військом своїм у темніючих сонцях... Дитино, де саван,
щоби вгорнути мене, коли заблизкочуть шоломи і каски,
коли брила рожева трісне і, як сніг,
розсиплються кості батька твого,
розпластається під копитами пісня про кедрі.
(Там же).*

Пісок присутній тут як згадка про схили, брили та прах і непрямо — через тему броду чи війська, що чалапає по болоті. Ці українські схили (Целан переплутав Україну з пониззям Бугу, яку румуни називали Трансністрією, та Україну вугільного Сходу) стануть мотивом одного вірша зі збірки «Від порога до порога»:

*О цей схилок, кохана,
з якого ми скочуємось невпинно,
мов каміння
з рівчака у рівчак.
(Т.1, с.118).*

Пісок як мінеральний елемент завжди є символом смерті, він символізує також посушливу місцевість і нескінченність пустелі. Таким чином, заголовний вірш збірки «Мак і пам'ять», названий «Пісня в пустелі», переносить нас в Акру часів хрестових походів:

*Вінок з почорнілого листя сплели у місцевості Акра.
(Т.1, с.11).*

Проте можна припустити, що під пустелею Целан уявляє українські степи і долини Трансністрії, де загинула його мати, якій він плете «вінок з почорнілого листя» і за яку він п'є «із чаш дерев'яних [...] сивий попіл колодязів Акри».

Спогад про пустелю у першому циклі «Пісок із урн» збірки «Мак і пам'ять», який стає, так би мовити, символічним для подальшої творчості Целана, передає роздуми Едмонда Жабеса про зв'язок між

піском, пустелею, літературною творчістю та гебрейською дійсністю.

Едмонд Жабес робить із піщинки символ літери, а, отже, пустеля символізує книгу.

«Трохи згодом ми переконуємось, що книга є лише літерами численних слів та цієї абетки, тисячі разів повтореної на різний лад, що сиплеться поміж пальцями, як пісок. Так ми усвідомлюємо безкінечну присутність пустелі».

Отже, гебрейське слово, народжене в пустелі після виходу з Єгипту, згасле в пісках Катастрофи, тісно пов'язане з пустельним піском.

«Гебрейське слово — це слово, покрите піском, що змовкло на завжди, проте воно, як намагнічене безживно-живою силою, несе в собі безсмертну агонію. Пустеля — це наша книга».

У Целана звертання до хрестових походів, рицарства та пустелі Акри на початку збірки не є випадковим, якщо мати на увазі, що нацистські орди вважали себе спадкоємцями тевтонських рицарів і розпочали нові походи на Схід Європи. Пустеля Акра, де вже на початку книги «янголи вмерли і Бог став сліпим», задає усій збірці той тон, який виллється в целанівську поезію Голокосту. Рицарські мотиви знову з'являються в іншій вірші цього ж періоду, де «князь тиші» «вербує внизу вояків у дворищі» і «стебла туги дарує війську», пов'язуючи, таким чином, цю тему з темою мовчання та смутку.

У неопублікованій вірші, написаній взимку 1942—43 років, під час заслання матері, Целан згадує Україну і, з прихованою іронією, дивного «Месію» у «вінці страждання», використовуючи слово Heiland, яке у Біблії означає «спаситель» і яке містить слово Neil, що нагадує гітлерівське вітання:

*Тепер, матусю, сніжно на Вкраїні...
Вінець Месії — мов разок страждання...
Моя сльоза тебе уже не стріне.
З усіх постав — лиш горде німування...[...]
Що виросло б, матусю, — квіт чи рана, -
Коли б і я зник у снігах Вкраїни?*

(Das Fruhwerk, S.68).

Україна постає як край снігових заметів, де його мати живе у бараці серед поля, замерзла «в холоднім шлагі», з піднятими догори у формі менори руками. Він поєднує однією і тією ж реальністю землю та сніг, і Україна, нове місце «хрестових походів», різниться цим від давніх пустель.

В іншій вірші циклу «Пісок із урн», «Гармоніці», український степ ще раз згадується в жахливому контексті депортації як край землі та снігу, де виливається біль його матері.

*Сніговій простирає над степом сяйво шибениць твоїх вій [...]
І сипле сніг бірюзовий, ти їси заморожені ружі.*

(Т.3, с.34).

У збірці «Троянда нікому» він буде ще красномовнішим, поєднуючи чорнозем України зі своєю матір'ю, єдиним персонажем, до якого він звертається на «ти», а земля постане водночас і землею-годувальницею, і землею, заваленою трупами, мати і земля — це єдина онтологічна реальність.

*Чорноземе, чорна
земле, ти — матір
годин
одчаю.*

(Т.1, с.241).

Зрештою, існує ідентичність між матір'ю та Україною. Тіло його матері, поховане в Україні, перевтілилось у чорну родючу землю і стало чорноземом. Мотив землі та піску у Целана завжди асоціюється з процесом копання, риття, найбрутальнішим ставленням людини до землі, спричиненим земляними роботами в'язнів або вириванням могил — адже відомо, скільки братських могил по всій Україні було вирито самими гебреями, щоб пізніше їх стратили і поховали там:

*ЗЕМЛЯ БУЛА В НИХ, а вони
копали.*

*Вони копали й копали, так спливали
їхні дні, їхні ночі. І вони не хвалили Бога,
який, як чули вони, жадав цього всього,
який, як чули вони, відав про все це.*

(Т.1, с.211).

Цей вірш, який відкриває збірку «Троянда нікому», вірш, багато разів коментований, має пряме відношення до «Фуги смерті».

У вірші «Пісня про сонцестояння», написаному взимку 1942 р., який залишився поза збіркою «Мак і пам'ять», Целан дізнається про смерть своєї матері і уявляє, як він її хоронить, її, кого він називає своєю «сліпою невістою»: «Тому, хто зважив тебе і обчислив і врешті кладе в домовину; йому, хто прийняв з твого лона дитя із огненним волоссям безумства — як можеш йому ти відмовити в зичливості ока, що сліпо його споглядає».

І докоряє собі, що залишився живим:

*О туги стовпи кам'яні! О я серед вас і живий!
О я серед вас, живий і вродливий, вона ж усміхнутись до мене
не сміє...*

(Т.3, с.49).

Пов'язуючи природу з історією, Целан бачить смуток, що йде не тільки від його серця, але й від причетності природи до смерті його матері.

Якщо у ранньому вірші під назвою «Мак» він боявся відкрити своїй коханій своє «від смутку чорне серце», то згодом цей стан душі візьме гору і заволодіє цілим целанівським світом.

*Чорна градинка журби
спада на хустку, білу від прощання.*

(Т.1, с.48).

Я весь в цвіту годин, що відцвіли.

(Т.1, с.55).

«Чорна градинка» меланхолії повторює оксюморон «чорної сніговиці» з поеми «Пісок із урн». Можна, однак, зауважити, що під впливом української зими, під час якої загинули його батьки, саме сніг та білизна візьмуть верх у творчості Целана, а білий колір стане поволі кольором смерті, як, наприклад, у «Поверненні», що ще раз викликає спогади про матір та засніжену Україну.

*Снігопад густіший, густіший,
голубиної барви, як вчора,
снігопад, мовби спиш ти донині.*

*Білизна, простерта у далеч.
По ній, безкінечній,
саней загублений слід.*

*Під нею, у сховах,
ледь проступає,
ранячи зір,
горбок за горбочком,
незримо.*

(Т.1, с.156).

Сніг, символ смерті, природна історія, що приєднується до піску, ще одного символу смерті, стають розмінною монетою, як це вже спостерігалось у вірші «І нині ввечері»:

*Повніше,
оскільки й на це
оплинуте сонцем море засіявся сніг,
квітне холод у кошиках,
які ти несеш до міста.*

*Піску
волієш за це,
бо вдома остання*

*троянда
також прагне бути спожита
з плину годин.*

(Т.1, с.109).

Інший ранній вірш із циклу «Пісок із урн», також адресований його матері, розповідає про тишу, пісок та «Поріг марення»:

*Руки твої мозолисті збирають окрушини тиші.
Душа моя їх просіває. Сімнадцять келихів повні.
Це місто, де ти заночуєш. [...]*

*Щоб воду в піску віднайти, покидаю затишну веранду.
Лишивсь вісімнадцятий келих, його квітка упала додолю.
Жовтіє волосся твоє. Розплітаю блакитну гірлянду.*

(Т.3, с.26).

Існували чаші, які розливали живу меланхолію (у «Таємниці папороті»), тут вони наповнюються зернами мовчання, які знову нагадують піщинки, а також «зеренця страждання» з віршу «Зима».

Пісок у Целана виступає як центральний мотив, довкола якого закріплюються тиша, сніг, печаль, смуток, смерть.

Оскільки усі ці теми важливі у творчості Целана, пісок виявляє себе як символ письма, яким він свідомо стає у Едмона Жабеса:

*Зернина піску,
що мрію мою плекала,
коли я пірнав у глибінь, щоб тебе віднайти.*
(Т.1, с.91).

Целан ще раз згадує Україну в «Троянді нікому», а точніше у вірші «І з книгою із Таруси». Йдеться про зубчасте колесо годинника, про не-місцину і не-час, про кубики жорстви та сліди гієни, трохи далі про звуки, «заримовані на скіфський лад», і про «стебла степу, вписані в серце цезури годин», а завершується все травмою депортації. Хоча «Троянда нікому» загалом зазнала значного впливу російських поетів Осипа Мандельштама або ж Марини Цвєтаєвої, з творів якої взято епіграф до вірша, не можна, однак, виключати потужних ремінісценцій України, з якою Целан контактував з дитинства і яка пов'язана в його уяві з Росією, що помітно у назві («Таруса» звучить як українське ім'я, близьке до імені «Тарас», що містить водночас корінь «Руса»), в прикметнику «скіфський», яким українці визначають своїх предків, в такій характерній прикметі України, як «степ», і особливо в такому понятті, як «кирилиця», яке означає російське й українське письмо водночас. Інші слова в цьому вірші та-

кож можуть нагадувати даний край, як, наприклад, прикметник «Vom Sudlichen», який заступає Південний Буг, хоча згодом буде два звернення до Оки, російської річки.

Образ матері ще раз зринає у «непохованих словах» і в «кубиках жорстви», — поняттях, які змушують згадувати піщані кар'єри, де загинула мати, а також у «слідах гієни», які нагадують про непоховані тіла, у слові «рів», що наводить на думку про Бабин Яр та інші подібні місця.

Ще дивнішою та симптоматичнішою є згадка про ріки у цій поемі. З одного боку, це Ока, що згадується двічі і викликає в пам'яті Південний Буг, а з іншого — це Сена. Целан постає тут в майже шагалівському ракурсі, скачучи верхи з кирилицею понад Сеною та Рейном, з перспективи моста Мірабо, що він згодом справді здійснить під час самогубства у Сені в 1970 р. А «лист зі Сходу», про який він говорить, — чи не той це єдиний лист, отриманий від матері, коли її депортували на береги Бугу, в Трансністрію?

Ми відкриваємо дивну, разючу паралель між Південним Бугом та Сеною, смертю матері на берегах Бугу та його власною смертю у Сені, між «піщаними могилами» річок і непогамовною скорботою за матір'ю, а також найтісніший зв'язок між його єством і поезією, між піском та смутком.

* Всі посилання в текстах доповідей на Пауля Целана за 5-томним виданням Paul Celan. Gesammelte Werke in fünf Bänden. Hrsg. von Beda Allemann u. Stefan Reichert unter Mitwirkung von Rudolf Bücher. — Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag 1992.

*Цитовані вірші Пауля Целана переклав Петро Рихло
Переклад з французької Тараса Івасютина*